

Kalbotyra mokyklini kalb d styme

Antanas Salys

Kalbotyra, ypa iai lyginamoji, daugio šiandien laikoma išrinkt j moks-
lu, svetimu gyvenimui. Galima sutikti, kad jos grynoji teorija n ra gyveni-
miška, lygiai taip pat, kaip ir pa ios biologijos ar matematikos gilyb s. Mat,
ši dien žmogus yra prat s visk matuoti praktikos ir tiesiogin s naudos
mastu. Ta iau ilgainiui kiekvieno mokslo teorija pasinaudojama daugiau
ar mažiau ir praktikos gyvenimo reikalams. Taip yra ir su kalbotyra. Ir
ypa iai tod l, kad priežastingasis kalbinis galvojimas yra tokio pat senumo,
kaip ir pati žmonija. Juk jau pirmojoje Šv. Rašto knygoje, Genezyje, eti-
mologizuojama: Adomas reiškia vyr iš žem s, o. Ieva (hebr. Havvah) —
gyvenimo dav j , gyvenim . Ten pat II 23 skaitome: „tod l ji vyrien bus
vadinama, kadangi iš vyro išimta yra“. Hebrajiškai 'iš „vyras“ ir 'išah
„moteris*‘ yra vienos šaknies žodžiai.

Kalbotyros pradmen pastebime ir senov s Indijoje, taip pat klasi-
n je Graikijoje. Vienur pririek sunkiai besuprantamoms Vedoms aiški-
nim , atsirado gramatik , didžiausias iš j Paninis gyveno IV a. pr. Krist .
Antrur v l Herakleito, Pythagoro, Demokrito, Platono, Aristotelio ir sofist
kalbos dalykas pirma sprendžiamas filosofiskai, o paskiau ji nagrin jama
jau ir kalbiškai, gramatiškai. Pvz., Platonas „Kratylo“ dialoge, spr sdamas
daikto ir ji reiškian io jo žodžio tarpusavio santyk , stato klausim :
ar M siškai tariant: ar tas santykis yra prigimtinis ar sutartinis?

Dabarties akimis ži rint, tiesa, ta kalbotyra labai menka. Net juo-
kinga, kad Platonas „žmogus** išveda iš 9 a „svars-
t s matyta ar pasteb ta“, o lotynai v l etimologizuoja: fenestra quasi ferens
nos extra, canis a non canendo. .Ta iau niekad os neturime pamiršti, kad
vien iki rašt išrandant žmogui reik jo ilgo ilgo kalbos steb jimo. Mes dar
šiandien rašyboje gin ijam s, kur vienas, kur du žodžiai, o kokia praraja
tarp pirmykš io paveikslinio (ideografinio) ir dabartinio garsinio rašto, su-
skaldžiusio gyv j žod mažomis dalelyt mis — garsais. Tai tegal jo pa-
daryti ilgas, nors šiaip ir primityvus kalbos darbas. Paradoksiškai galima
b t pasakyti: su kalba atsirado ir pirmieji kalbininkai.

Ta iau mokslin kalbotyra visai nesena. Tik 1816 m. F. Boppas išlei-
džia pirm modernin s kalbotyros veikal . Bet ir per tuos 120 met ji su-

spj o išaugti atskiru mokslu su plaia literatūra ir savais metodais. Skirtingai naudodamasi lyginamuoju bei istoriniu tyrimo metodu ne tik daug padarė paiai kalbai, bet iš pagrind pakeitė iki XIX a. vyravusias nuomones, bet taip pat davė dideli naš ir prosenovei (pvz., toponomastika, skolini studijos), net apskritai kultūros istorijai. Bet mokykliniame kalbos darbe kalbotyros pagalba labai neseniai imta naudotis. Reikėjo gana ilgo laiko, kol iš senosios aristotelinės, grynai loginės gramatikos persilaužta naujovė. Užsieniuose jau prieš Did. karą pasireiškia sąjūdis, kuris kalbotyros laimėjimais ir ypač jais jos metodais stengiasi pasinaudoti ir praktiniame kalbos mokymo darbe mokykloje. Vietoj grynios aprašomosios gramatikos reikalaujama — pragmatinės ir istorinės. Negana kalbos lytis konstatuoti, bet labai svarbu vartosenai teikiamos normas priežastiškai paaiškinti ir istoriškai pagrįsti. Po karo šis klausimas daugelyje kraštų jau teigiamai ir išspręstas. Gana palyginti, kad ir vokiečių arba lenkų mokyklų naujasis programos. Plg. H. Richerto Richtlinien für die Lehrpläne der höheren Schulen Preussens I—II (Berlin 1931) ir lenkų 1934 m. Program nauki w gimnazjach pa stwowych z polskim j zykiem nauczania (Biblioteka o wiaty i wychowania, tom 2.). Naujosios srovės atsiliepi ir mums: 1931-32 m. programose pasirodė kalbos mokslo pamatai ir fonetika (Žr.: Švietimo Ministerijos vidurini ir aukštesniųjų bendrojo mokslinimo ir komercijos mokyklų programos. Kaunas). Bet dėl mokytojų nepasiruošimo iš to nieko nelaimėta. Šitie vad. „pamatai“ virto sausiausiu atskiru mokslu dalyku, einamu VIII kl. Kenk ir netikėtai, perplatus vadovėlis (Durys, Kalbos mokslo pagrindai. Kaunas 1929). Šiame straipsnyje — jis yra VDU 1935 m. rudens semestre skaityto kurso santrauka — m ginu keliais metmenimis parodyti, kuo ir kaip iš kalbotyros galėtume mokykloje pasinaudoti. Daugiausia vietos skiriu gimtajai kalbai, nes ji apskritai yra viso mokyklinio kalbos mokslo pagrindas.

GIMTOJI KALBA.

Pastabos pradinei mokyklai.

Kartais girdėti sakant, kad kalbotyrimas priemonėmis naudinga naudotis tik senjė, graikų ir lotynų kalbų dalyse. Tos kalbos, kaip mirusios, ypač esančios reikalingos istorinio aiškinimo. Joms tai, tiesa, labai naudinga, bet gimtajai kalbai — būtina. Ir kaip tik pradėti turime nuo gimtosios kalbos. Tam yra daug priežasčių. Visų pirma didaktikos sumetimais nuo žinomų dalykų turime eiti prie nežinomų. O mokiniui kaip tik tereikia pažįstama gimtoji kalbinė medžiaga. Ir pedagogiškai tik šia te manoma mokiniui išmokyti savarankiškai stebėti. Šia jam visuomet padeda prigimtas kalbos jausmas. Svetimosios kalbos mokantis to jausmo trūksta:

tenka verstis gimtosios analogijomis, kurios dažnai gali ir nesutikti. Taip pat ir socialiniu požiūriu šis kelias tinkamiausias: tik gimtoji kalba mokoma visose visose mokyklose. Atskiros tautos dalys tik tada bus santalkios, jei iš kalbos ir per kalbą gaunamasis išsilavinimas bus grindžiamas tuo pačiu bendru pagrindu. Pagaliau siningas ir dvasiškas gimtosios kalbos, lygiai taip pat ir tarmių, supratimas sužadina jai meilę, sukelia džiaugsmą ir todėl — stiprina tautinį suvienijimą. Turime aiškiai sūmėti: nors tautos sūvoka labai sunkiai apibrėžiama, nors iš resignacijos ji kartais pavadinama iracionaline, bet visi sutinka, kad pagrindinis jos dūmuo — kalba. Todėl tautiškųjų savybių ugdymoje svarbi vieta turi tekti kalbai.

Bet nuo kada kalbos dūstyme pradėti naudotis kalbotyra? Žinoma, abca lininkams jos dar nereikia. Bet, mano galva, ir pradiniuose mokykloje naudinga, jei mokiniai mokomi mokytojų, kuriems nesvetimas kalbiškas galvojimas ir metodai. Steigiant mokytojų institutus, reikėtų tuo susidomėti ir atitinkamai papildyti jų programas.

Tinkamas mokytojo kalbinis paruošimas daug nusveria jau gimtosios kalbos mokslą pradant: abca lininkams mokant. Svarbiausias dalykas yra — mokytojo tartis. Vaikai, ypač kaimo, mokyklą ateina su tarme. Iš jos mokykloje palaipsniui ir atsargiai turime pereiti bendrinę kalbą. Ir mokytojui turi būti aišku, kad jo priedermis yra išmokyti ne tik rašybos, bet ir bendrinę tarties. Baranauskis pažiūrą, kad tik rašytina vienodai, o kalbina tarmių, savo amžiuje jau yra atgyvenusi. Ir praktiškai tai nebūtų vykdoma, nes mokytojams tenka dirbti ir mišriose tarmių plotuose, dažniausiai ir už savo tarmių ribų. Tautiniai ir valstybiniai sumetimai bręžte pabrėžia vienos bendrinę kalbos reikalą. Tik ta kalba sulytina vis tautiškai darniai vienetui. Gana yra prisiminti, kad ir Klaipėdos krašte, kur politika jau ir kalbos tarminiais skirtumais bando naudotis savo reikalams. Tautos ir valstybės gyvenimas be kultūrinės kalbos ne manomas, o ši tegali būti viena, ne tarmių kratinys. Tai jau perdidelis griežtumas, o gal būtų ir žalos padaryti. Imkime, pvz., septynerius metus žemaitiškai rašyti. Visi turime sutikti, kad mokytojui, kalbančiam bendrine kalba, su juo sunkoka susiprasti. Todėl kalbos mokslo pradžioje tarmių viena iš geriausių priemonių su abca lininkais susigyventi, susiprasti.

Tuoju ir susiduriame su kalba labai žalingu mokytojų kilnojiu iš vieno Lietuvos pakraščio kitą. Naujai atkeltasis ne tik susiduria su svetima aplinka ir papročiais, bet ir pats kalbos mokymo darbas visai svetimoje tarmėje žymiai pasunkėja. Mokytojas yra jau pirmosios darbo dienomis, rašydamas dienoraštį mokinio pavardes, daro nedovanotiną klaidą. Paminėsiu keletą tikrų atsitikimų. Žemaitiuose mačiau pradiniuose mokyklų mokytojų ir šiaip pavardes rašant: Augutis, Ažundenis, Laut, Manstys, Suodys... Betgi rašomąją kalbą šios pavardės ra-

šytinos tik: Uogutis, Užandelis, Luote, M stys, Sodys. Suklaidino juos tarmiškiosios lytys Ougotis, Ožondenis, Loute, Monstys, Suodys, kuri, nepažindami vietos tarm s, nesugeb jo išversti rašom j kalb. Tuodu mokytojai buvo aukštai iai, vienas, rodos, rytietis. Tod l visai ir suprantama, kad žemait gal jo rytie iu — Ažundeniu — perkrikštyti. Rytuose v l dirbantieji žemai iai mokytojai taip pat be jokios atodairos drožia oficialinius raštus Undri nas, Ikasulas, Pimpes, Dadalas, nors, ži rint tarm s gars d sni, turime rašyti: Andri nas, kasel, Pemp, D del. Vietos ar bent artimos tarm s žmogus nieku b du taip pavardži neiškraipyt, nes tarm s jausmas jam tikr j keli rodo. Nors ar iau pradin s mokyklos ir nepaž stu, bet jau ir toks nemokšiškas pavardži rašymas vis gimtosios kalbos mokym negera šviesa nušvie ia. Viena aukštait mokytoja man skund si: „Nei aš t žemai i kalbos suprantu, nei vaik rašybos galiu išmokyti. Bepiga buvo savo krašte dirbti...“. Ir kur vaikas rašys taisyklingai, kad, pvz., rašomosios kalbos garsams o ir uo jo gimtojoje tarm je atliepia uo ir : puovs, d na. Reik jo tik mokamo paaiškinimo, ir žemai i vaikai ia darys daug mažiau klaid negu, pvz., tokie panev žie iai. Nepriklausomojo gyvenimo pradžioje pradin mokykl mokytojai nebuvo tiek daug kilnojami. Nežinau, ar mokytojo k - limas tarnybos labui iš vieno Lietuvos pakraš io kit naudingas dalykas. Bet kad tai išeina kalbos nelabui, n ra ko n abejoti. Džiaugtum s, jei švietimo vadovyb šiuo reikalu susidom t ir mokytoj skyrim atitin kamai sritiškai imt tvarkyti.

Pabr žiame, kad gimtajai kalbai mokyti pradin je mokykloje geriausiai tinka vietos kilm s žmon s. Bet iš kitos pus s, mokytoju, skyrim e laikantis šitokios politikos, reik t vis tik griežtai reikalauti ir bendrin s kalbos mok jimo; ypa iai mokytojo tartis tur t b ti tobula. Negalima leisti, kad mokykloje mokyt kažkokio tarm s ir bendrin s kalbos mišinio. Mokytojo tikslas ir ia pasilieka tas pats; mokyti bendrin s kalbos. Tik jis šios moko ne atsijai, ne kaip svetimosios, bet ugdo iš pa i mokini gimtosios tarm s. Niekados neturime pamiršti, kad gimtoji kalba mums vis pirma yra gimtoji tarm. Iš jos mokykloje pereiname bendrin kalb, ir b tent vien tarmi žmon s lengviau, kit sunkiau. O los pereigos sklandumas priklauso mažne vien nuo mokytojo mokomojo sugeb jimo.

Naujoji šešiamet pradin mokykla mokytojo atžvilgiu dar reiklesn bus. Ir visas darbe atsakingumas jau iš pradin s mokyklos mokytojo reikalaute reikalauja tam tikro kalbotyriško pasiruošimo. Pvz., jau ir raidži mokydami sykiu mokome ir tarties. Imkime, kad ir o. Mokytojas ne tik pats turi mok ti taisyklingai, net pavyzdin gars išstarti, bet reikia ir mokiniams parodyti, kad jis tariamas apskritai su iaupomis l -

pomis. Ir tai b tina, nes, pvz., rytie iai t o taria plyšin, palaidomis l - pomis, o žemai iai v l kaip uo. Vaiko kalbos padargai lankst s, j lengvai galime išmokyti ir tarnei svetim gars . ia praleista, v liau labai sunku beatitaisyti. Iš savo universitetin s praktikos galiu pasakyti, kad gana dažnai pasitaiko student , kurie, fiziologiškai nebeįgđdami, nebeišmoksta tarti kai kuri bendrin s kalbos gars . O kaltas ia tik suremb jimas tarmin je gars sistemoje.

Pagaliau su tartimi yra susij s ir rašybos mokslas. Ne tik gimnazijos, bet ir pradin s mokyklos mokytojas turi galutinai nusikratyti senuoju prietarų, kad kalba turi pagal rašt rikiuotis. Tas nud v tasis posakis skaityk, kaip rašai yra mokyklai be galo daug žalos padar s. Ar ne pam kl , kad vienas Kauno mokytojas, diktuodamas IV skyriui baigiam j egzamin diktant , taria: gyvi, tamsios naktys, graž s laukai. Ir paklaustas pasiaiškina taip tari s, kad mokiniai žinot , kur ilg sias rašyti! O kad m s kalboje yra ir nekir iuot gars ne tik rašom , bet ir tariam ilgai, apie tai šis mokytojas, matyti, n nesapnavo. Ir pradinei mokyklai b tina, kad mokytojas iki kaulo b t sitikin s šia pagrindine tiesa: gyvoji kalba yra šnekamoji kalba, o raštas — žmoni išrastas sutartinis ženklas, kuris tik netobulai j išreiškia. Bet tarties dalykuose nusi-man s mokytojas ir rašybos visuomet lengviau išmokys. Jis mokinius pratina klausytis, ilguosius balsius daugiau moko rašyti iš klausos, o ne iš linksnio klausimo.

Jau iš to, kas ia pasakyta, matome, kad ir kalbos mokslo pradžiai mokytojas privalo nemaža žini iš fiziologin s fonetikos, pagrindinio pažinimo bendrin s kalbos garsyno bei tvirt tarties pro i . Pagaliau tarties kontrolei, rašybai ir apskritai kaip priemonei mokiniui suugdyti su bendrine kalba, b tinos ir tarmi mokslo žinios. Ta iau ia maža naudos teduot , pvz., universitetin tarmi sistematika arba šiaip kita grynoji teorija. Svarbiausia busim j mokytoj praktiškai išmokyti tarm steb ti, betolstan ius atgr žinti tarm ir tuo b du jam skiepyti gyvosios ir bendrin s kalbos nenutr kstamo s ryšio b tinum ir jo tinkam supratim . Tada jaunesni mokytojai, m dirbti mokykloje, lengvai ras t si l , kuriuo gal s susisieti su savo mokini kalbos pasauliu. — O visi šie min tieji dalykai yra kalbotyriniai. J jaunajai mokytoj kartai kiek reikiant priteikti yra kuriam j mokytoj institut uždavinys.

ia visai nepalie iau morfologijos, sintaks s, žodyno ir kt., nes mano pastab tiesioginis objektas yra aukštesnioji, dabar — vidurin mokykla. Ta iau kas toliau sakoma apie žemesnias gimnazijos klases, susiaurinus ir suprastinus, gali, rodos, tikti ir šešiamet s pradin s mokyklos pas-kutiniam s skyriams.

Gimnazijos žemesniosios klasės.

Skaitymai. Iš pradinės mokyklos ateinanieji mokiniai tartis, žinoma, dar bus traktina. Todėl pirmosiose gimnazijos klasėse jie dar reikės daug dėmesio kreipti skaitymų pamokose. Seniau tos pamokos daugiur ir mokiniams ir mokytojui būdavo lyg nedarbo valandos. Naujojoje mokykloje su skaitymais turės sykiu eiti ir fonetikos mokslas su bendrinėmis tarties pratybomis. Jau I kl. mokiniai, mokydami svetimųjų kalbų, susiduria ir su svetimais garsais. Todėl labai svarbu anksti ir tvirtai suremti lietuvių kalbos garsyną, kad svetimosis takos ne stengtų jo iš tikrojo kelio iškreipti arba nepalankioje miesto aplinkoje net visai palaužti. Be to, jei mokiniai gerai nusivoks elementariniuose gimtosios kalbos garsų darybos dalykuose, tai ir svetimosis kalbos mokytojo darbas bus našesnis. Tarties mokant jam pakaks praktiškai nurodyti tuos skirtumus, kuriais jo dėstomoji kalba skiriasi nuo gimtosios. Tarties srityje būtinas visų kalbų mokytojų glaudus bendradarbiavimas. Jau ir žemesniosiose klasėse lietuvių kalbos mokytojas turės progos pasinaudoti savo dialektologiniu išlavimu. Būdamas susipažinęs su sritinėmis mūsų tarmių fonetikos ypatybėmis, jis iš anksto žinos, kur su kokiomis sunkenybėmis tarties mokyme teks susidurti. Bet, žinoma, šia mokytojas dialektologija turi tik pats sau naudotis, mokiniams jos dar visai nereikia. Šiaip tarminė ir bendrinė tarties teorija tuojau perkrautų mokinių atmintį. Šia turime vien mokytį: kaip tarti ir kaip (sunkiau ištariamiems garsams) kalbos padargus dėstyti. O kur mokiniai gerai ištaria, tai garsų fonetinė teorijos mažne visai galime neliesti.

Žodyno gausinimas. Kiekvienas mokytojas puikiausiai žino, koks menkas yra miestiečių mokinių žodynas, kaip jis dažnai atsijęs nuo tikrovės. Tatai matyti iš šiokių atsitikimų. Vienos mažumos gimnazijoje Švietimo Ministerijos atstovas per baigiamuosius egzaminus, kažkaip užkliuvęs už liepos vardo, susigundo sitikinti, ar abiturientas tikrai supranta, kas šis žodis iš tikrųjų reiškia. Klausiamasis atsakė, kad liepa — medis, bet iš kelių pro langą matomų medžių nepajugė jos išskirti... Taigi koks paviršutiniškas pasirodė anos mokyklos kalbos mokymas. Lietuvis abiturientas, žinoma, nebūtų taip negražiai slistelįs. Bet ir lietuviškosios miesto jaunuomenės žodynas gana menkas; ši jaunuomenė, atsitiktinai patekusi kaimą, pati pajunta kas kelinto žodžio nesuprantanti. Miesto šviesuomenės kalbos žodyninį suskurdimą parodo kartais ir mažmožis. Pvz., kad ponias lapas užsideda, visai suprantama, bet kad vaikai, pusaugiai ir suaugę dedasi švarkus, kailinius, apsiaustus, kelnes, sukneles, pirštines, kojines, batus, net marškinius, žiedus, jau baugu darosi dėl tokio mūsų kalbos proletarizmo. Ir toki reiškiniai pastebimi net šeimose, kur abu tėvai iš kaimo kilę.

Tod l ia v l mokyklos didysis uždavinys yra pastoti keli tai dži s-nos ligai, gresian iai m s žodingai kalbai. Be to, reikia r pintis, kad neatsirast kalboje gili proplaiš , skirian i mokytin visuomen nuo tautos kamieno — liaudies. Kalbos vienyb yra tikriausias laidas ir tautos dvasios vieningumui. Ne kitais sumetimais, pvz., ir vokie iai savo programose mini Wortschatz des arbeitenden Volkes. Pirmos progos žodynui gausinti duoda jau ir skaitomieji autoriai, pvz., kaip Žemait , Vaižgantas, Kr v . Bet vaisingiausias, ypa iai miest mokykloms, visuomet didesn s iškylos. Su naujais daiktai naujoje aplinkoje: mokinio atmintin lengvai sispaudžia ir daug nauj s vok , žodži . Didel klaida b t , jei ia bandytume eiti, pvz., lotyn kalbos mokytojo keliu, kuris klasei paprastai skiria išmokti tam tikr žodži skai i . Šitoks plik žodži kaldinimas mokin tikrai nuo kalbos atgr st . Darbas tada bus s kmingas, jei pamokoje pasitaikius kuriam nepaprastesniam žodžiui, mokytojas sugeb s klasei pristatyti ir vis , kartais gana pla i , jo gimin , mokamai j reikšmiškai susieti. Tokios žodži grut s mokini daug lengviau simenamos. Prieš j akis pamažu atsiveria visai naujas kalbos gyvenimo akiratis, kur viskas aiškiau ir suprantamiau atrodo.

D l vietos stokos ia tegaliu sumin ti vos kelis pavyzdžius.

Baro tikrosios reikšm s mokyklin jaunuomen daugiur visai nežino, nes paprastai mokykloje kalbame tik apie dvasios darbo barus. Mokytojas ia tur t paaiškinti, kad baru vis pirma vadinta s jant apiberiama dirvos juosta, vadinasi, j sujungti su veiksmožodžiu berti. Primin ātbaras „pasturlakai, lengvieji gr dai v tant“, j tarpusavio s ryš dar labiau stiprinsime. ia pat paaiškiname: atsi j bar nuo žem s, j suabstraktin , ir visuomen s atbaromis gal tume pavadinti tam tikrus menkos vert s žmones. Tatai jau trupiniukas kalbos k rybos.

Veiksmožodis žaboti pasidarys suprantamesnis sujungus su žabu. Seniau arkl žabodami, žab nasrus d davo. ia pat priklauso, žinoma, ir žabangai. Pagaliau ir m s kamanos „odinis arklio pamautas“ neatskirtnas nuo kamieno. V l nors mažas kult ros istorijos žiupsnelis.

Ašutas savo gimin s turi ašak ir aštr : visi jie aštr s. O ar dažnam, nepaaiškinus, ateis galv , kad draug n jungtin : raktas — rakti, delsti — dilti, — apmaudas — mausti, šova — šauti, sala — (ap)salti ir selinti, tulžis — tulžti, telžti, tilžti, talžyti, kaimas — kiamas (Klaip dos krašte ir reiškia kaim). Šitoks giminai i žodži priminimas palengvina mokiniams siminti ir apskritai lavina kalbišk galvosen . Tos r šies pavyzdžiai dera ir balsi kaitai ir žodži reikšm s kitimui paaiškinti. ia visuomet daugiau laim sime praktika, ne atsaja gryn ja teorija. Paakinti ir patys mokiniai tuojau ims etimologizuoti. Ir, žinoma, klystant reik s pataisyti. ia tikriausiai rasis progos liaudinei etimologijai paaiškinti. Pvz.,

Kavasodai (iš slav nowosady = naujas džiai) žmoni vedami iš neva sodai, o Salantai iš sala antai. Mokiniai toki etimologij be abejo žinos.

Tam, žinoma, pats mokytojas turi mok ti kalbiškai galvoti. Toki dalyk negalime prieš eidami pamok , kaip geografijos ar istorijos, greitiosiomis patys išmukti. Pad ti gali tik pagrindinis kalbiškas išsilavinimas. Tada daug kas savaime, knygoje neskaityta, ateina galv .

Gramatikos mokslas. Vis pirma ia jau kyla sunkum su apibr žimais. Žinome, kad j daugelis yra tr ktini. Bet kadangi kalbos logika ne visur tesutinka su griežt ja m stom ja logika, tod l gramatiniuose apibr žimuose visiško logiškumo negalime n ieškoti. Iš kitos pus s turime ir šiaip aiški , nors veik neapibr žiam s vok , pvz. juodas, baltas, skanus. Tod l man atrodo, kai kurie vadov li autoriai yra sta iai „prasi-br ž “ su sakinio apibr žimais. K pirm j klasi mokiniai supras iš šitokio apibr žimo: „Sakinys yra arba žodis, arba gramatiškasis žodži junginys, arba toki jungini eil , kur yra sakytojo tvirtinimo, reiškiant mintis, jausmus ir norus“. Gal tum k sti, kad jis b t tikrai tikslus. Bet juk sakiniu ne tik tvirtiname, bet ir neigiame, klausiamo, šaukiame. Mokyklai kur kas tinkamesnis, nes lengvas ir suprantamas, nors taip pat netikslus, senasis Jablonskio apibr žimas: „Mintis, pasakyta arba parašyta žodžiais, vadinasi sakinys“. Pagaliau atsiminkime, kad ir J. Riesas, paraš s stor knyg Was ist ein Satz?, irgi kritikuojamas. Apskritai pradžioje geriau laikytis kur galint pristini apibr žim . V liau aukštesn se klas se gal si me nurodyti esamuosius sunkumus.

Ir žodži darybai skirtina nemaža vietos. M s kalba iš kit išsiskiria kaip tik savo priesagingumu. Lengvuosius dalykus galime gana anksti eiti. Progos rasis ir žodyn gausinant. Sakysime, susiduriame su pjuvenomis ir veršena. Mokytojui paklausus: ar žinote panašiai sudarytu žodži , mokiniai netruks sumin ti iš vienos pus s: skutenas, piuvenas, grieženas, lupenas, pl šenas, galvenas ... iš kitos: kišken , mešken , šunen , net uten (ir Utena!). Iš ši pavyzdži nesunku bus išsivesti ir dvi priesagos reikšmines kategorijas, jas paaiškinti. Mažieji klas s kalbininkai paggs suprasti ir priesag -imas, abi jos reikšmes, veiksmis ir daiktin , pvz.: arimas, pylimas, klojimas..., taip pat ir išb dvardinius daiktavardžius minkštimas, kietimas, skystimas. Kalbos kuriam j j g žadinsime, jei priminsime, kad jaunimo priešybe tam tikrais atsitikimais galime pavartoti ir senim . Iš priežodžio ieško žuvis gilumos, o žmogus gerumos v l lengva paaiškinti, kad -uma reiškia viet su tam tikra ypatybe, o -umas tik pa i ypatyb . Kur ia visas tas priesagas ir sumin si. Bet sunkiuosius žodži darybos dalykus reikia palikti aukštesn ms klas ms. Neliesime arklo, žirkli , m šlo (iš *artlas, *žirgtl s, *m žslas); taip pat aiškindami šiaip lengvai suprantam -smas, vengsime toki pavyzdži , kaip griausmas.

jausmas (iš *griaudsmas, *jautsmas). Vidurin j« mokykloje ia turime pasiekti bent to, kad, sakysime, busimasis agronomas v liau pagal aviny i , degutiny i ir vien jau atsiprašom žod ne simanyt kaltis bitiny ios, kur bitid tetinka. Taip pat tenesitiki mokytojas per vien trimestr išmokysi s priesagas suprasti ir jomis mokamai naudotis. Bet iki šiol taip ir buvo: iš aštuoneri met vienas trimestras arba visai nieko. Formaliai jis nekaltas

— senoji programa to n žodeliu nemin jo.

Balsi kait jau anks iau buvome prisimin . Dabar iš „Kalbos mokslo pamat “ ji tikras baubas atrodydavo, bet, pa mus praktiškai, pasidarys vienas iš domiausi dalyk . Argi nepatrauklios grut s: žalias — žol — želti, s d ti — sodas — suodžiai, prasti — protas, kalti — kaltas — kuolas. Tuo b du atskiromis progomis suprantamai išename balsi kait . Aukštesniosiose klas se reik s tik susisteminti — kaitos eiles duoti.

Linksnia vime turime linksniams tam tikras ly i normas. Mokiniamis iš s siuvini braukomi akmenai, piemeniai, s nai, av s, mokytojaus, gr žio, gr ž, daug. graži, graž s... Braukydami paprastai nieko n neaiškiname. Bet ia geriausia proga linksni analogijai iškelti, linksniuot ms sugretinti. Dabar jos kin siena atitvertos.

Dialektologija dar toli, bet tarm ia pat po rankomis, ypa iai provincijoje. Kai k iš tarm s paliet s, mokytojas netur t baidytis, kad to klas s programoje n ra. Atsimenu, kaip mes mokiniai vieni patys susiradome žemaitišk sias taisykles ie ir uo rašybai. Jei mokytojas bendrin s kalbos mokym vis r pinsis sieti su tarm s pažinimu, mokiniai išmoks kalb steb ti. O steb ti prieinamesn gyvoji kalba, ne knygin , kuri kartais tarme ir labai tolina. Naudos iš to daug: sigyjamias, sužadinas kalbos jausmas, iš anksto pasiruošiama tarmi mokslui.

Ir su visais kitais kalbos gyvenimo reiškiniais susiduriame jau pirmoje gimnazijos pus je: disimiliacija — kalidorius, sermiestis, asimiliacija — fortfelis, fortefonias, metatez — levorvelis, latrankis (— ratlankis), mezu: megzti, sinkop — šulinys, šilima, reduplikacija — gegut , vivirsys, vover , vaik žodžiai: mama, papa, m m , p p , atata. Neišmintinga betgi b t šiuos svetimuosius terminus mokiniams galvas sukalti. Gana bus ir lietuviškai paaiškinti.

Mokamai naudodamiesi kalbotyros pagalba galime pasiekti, kad po pus s gimnazijos mokiniai:

1. žinos kalbos garsus kintant, esant j d sni ir tuos d snius veikiant visuotinai,
2. bus susipažin ir su sporadiniais gars kitimo reiškiniais,
3. praktiškai bus suprat balsi kait ir jos reikšm kalbai,
4. mok s skirti daugelio priesag reikšmes,
5. supras analogijos veikim kaityboje,

6. tur s nemaža žini iš semantikos ir žodži etimologijos ir

7. aukštesni sias klases išsineš jau sužadint kalbos jausm .

Tuo b du gimtosios kalbos mokslui pamatus padedame jau žemesnio-
siose klas se.

Aukštesniosios klas s

ia mokiniai jau labiau subrend , tod l kalbin akirat pl sdami, gali-
me toliau siekti. Juk, pagaliau, tiek senoji, tiek naujoji programa reika-
lauja, pvz., gramatikos moksl pagilinti ir, svarbiausia, susisteminti. Ta-
iau bloga b t , jei mokytojas gramatik gilint , kaip gramatik , b tent,
stengt si visas jos smulkmenas sukali mokiniams galvas.

Kalbos žinioms prapl sti ypa iai praverst daugiau naudotis rašom j
darb proga, juos gr žinant. Paaiškinimai susieti su gyvu dalyku — ra-
šiniu — geriau strigs galv nei ištisai, bet sausai einama teorija.

Imkime tik kelis pavyzdžius. Rašiniuose, pvz., dar randame dvejop
linksni ly i : akmens : akmenys, turg s : turgai. Šios grut s mokytojui
yra proga pagrindinai ir jau sistemingai išnagrini ti linksniuo i ana-
logijos klausimui. Ir niekiniams tatai nebus sunku, nes jie šiek tiek apie tai
yra gird j ir žemesniosiose klas se. ia jau b tinai teks pasisakyti ir
d l vartosenos n o r m o s , b tent, kas labiau teiktina: akmens ar akme-
nys ir t.t. Dabar jau laikas duoti ištisin normini ly i sistem . Pir-
mosiose klas se pakanka tik jas pratinti, o ia jau normas pravartu ir
teoriškai paaiškinti bei pagr sti.

Kalbos dali s a n t y k i a m s nušviesti pragumo gausime taip
pat rašinius taisydami ir aiškindami. Pvz., gretiminin s kaitomosios lytys,
kaip vyriškam : vyriškui (daikt.), mediniam : mediniui pirštu prikišamai
parodys, kad daiktavardžiai ir b dvardžiai savo tarpe linksniojamosiomis
gal n mis kei iasi. ia vieta ir platesniam paaiškinimui, ia turi gri ti
kalbos dalis skirian ioji siena. Ir apskritai aukštesniosiose klas se reik s
panagrini ti ir pa ius kalbos dali skirstymo principus: formin ir login
Pvz., jaunoji (= nuotaka), moteriška, Joniškis savo forma b dvardžiai, bet
logiškai — daiktavardžiai. Vien formaliai imant aš, jis, tas, ši, du, trys...
b t v l daiktavardžiai, o toks, visas, pirmas, antras — b dvardžiai. Va-
dinasi, m s prastosios gramatin s kategorijos suskirstytos logiškai. Ta-
iau, iškeldami formin pus , tur sime pabr žti, kad ir klasinis skirsty-
mas turi tam tikros tiesos. Pvz., vardžiai kaityboje išsiskiria savo nevie-
nodu kamienu. Be to, ir daugiskaita ia k kita reiškia. Mes n ra lygu
aš + aš + aš... , bet aš + tu + ji... Vardžodžiuose — daiktavar-
džiuose ir b dvardžiuose — daugiskaita tik t pa i daikt daug tega-
l jo reikšti: vaikai = va:kas + vaikas + vaikas..., geros = gera +
gera + gera... Kitur v l tur sime pabr žti daiktavardži v e i k s m a ž o -

diškum . Tik taip tesuprantami nuilsimasis, elgimasis ir šalia piausena tarmiška sangr žin piausenos.

Kalbos logikos taip pat negal sima aplenkti neliet nei žodyne nei sintaks je. Pvz., tokia seili tekamoji liga vadinama seil tekiu ir seil geriu. Antrasis vardas atrodo visiškai nelogiškas. Ta iau iš ties t dviej žodži daryboje yra nusv r skirtingi loginiai momentai: vienur seili tek jimas, kitur — kad žmogus seiles stengiasi sulaikyti, tartum jas geria. Atskiros tarm s žmogus nelogiškumo išras ir posakyje: kultuve skalbiamė, spragilu kuliame. Rodos, tur t atvirkš iai b ti. Pagaliau istorijos šaltiniai su šaltumu nieko bendro neturi, bet ir liaudis tiek pat nelogiškai sako: šaltinis verda. Tas pat ir sintaks je. Pagal avi kirp j , karvi gir dykl labai netik išeit Kauno kirp jai, žyd kepyklos ir vis netikiausias pats Kauno miestas, kur tartum koks Kaunas miest tur t . Ir dar keistesnis iš pirmos paži ros atrodo posakis: k nedar , o neišgelb jo. Jis betgi logiškai sutrauktas iš: k dar , k nedar , o neišgelb jo. Mokykla ne tik busimajam kalbininkui, bet ir matematikui bei filosofui turi diegti supratim , kad kalboje veikia ne tiek griežtosios m stomosios, kiek liaudin s logikos d sniai. Plg. dar mano straipsn Kalbos tikslumas ir kitkas 1931 m. Židinyje.

Taisyklingumas — kalbos mokytojo arkliukas. Bet paskutiniuose klas se, privalu duoti ir tam tikros jo teorijos. Vis pirma reik s skirti absoliutin ir normin taisyklingum . Pirmuoju atveju taisyklingi ir žemai i bengti ir prieniški beigti, nes iš tikr j žmoniai taip sakoma. Bet norminis taisyklingumas ia baigti tepripaž sta, ir b tent tod l, kad tai daugumo prastin lytis. Teks, nors trumpai, paliesti ir norminio taisyklingumo kryptis: pavyzdin , prigimtin bei tiksling j . Pirmoji bendrin s kalbos pavyzdžiu imasi kur rašytoj ar laikotarp ir j seka (pvz., lotynai Ciceron , Caesar , pranc zai Voltaire' , Bousseau). Šita kryptis pateisinama tik senos kult ros tautoms, kur jungia dabart su praeitimi. Mums netinka: atskirt šviesuomen nuo liaudies. Negi sakytume rašytume: pamidorai, vaikomus, išvažiavo Šiauliump. Antroji kryptis, kur skatinte skatina kalbos kitim bei prast jim , kur nepripaž sta joki norm , taip pat nepriimtina. Svetimybė užpl sta, m s kalba nustot savarankiškumo. Daugumas kult rini kalb eina tre iuoju keliu. Kalbos raidoje ia laikomasi vidurio kelio, vartosena normuojama iš pastebim j visuotini polinki , saugojamasi svetimybė , bet taip pat vengiama ir besaikio purizmo (pvz., Vireli no: dievov — bažnyia, gintra — elektra, tuma — mas). Nusiman s mokytojas taisyklingumo nematuos n užsispyrimu, pvz., kad pirmyn es s tod l „netaisyklingas“, kad iš skaitvardžio padarytas. Bet jau formalist gramatin je sistemoje juk jis v l tur t atvirsti taisyklingu, nes pirmas — jiems b dvardis. Tikslingumo sumetimai mus kartais versta ver ia nuo absoliutinio taisyklingu-

mo nukrypti. Pvz., šalia dviprasmio kit dien leistina ir sekan i dien .
ia pasiteisiname kokybe, kiekybe, taka ir kitais verstiniais skoliniais.

Svetimybi ir skolini turi visos kalbos. Tod l ir j negalime nuleisti negirdomis. Pirmieji kasdien su civilizacija ir naujomis jos s vokomis spraudžiasi kalb , o antrieji paprastai jau iš seno kalboje yra sigyven . Mokykloje b simajai šviesuomen s kartai b tina aukl ti ryžt kovai su svetimybi antpl džiu ir saikingum skolini atžvilgiu. Griežt ne turime tarti tonfilmoms, funikulieriams ir lautšprecheriams, bet iš kitos pus s savais pakaitais keisdami griek , s st , ieni ... , j tr kdami paliksime m s , švieži ir senu ius al , kviet . Taip pat pritartina polinkiu, iš dviej skolini imti t , kuris nespecialistui savo svetimumu aki nebado. Tod l geresnis karstas nekaip grabas.

Sen j raštij naujojoje mokykloje tur sime daugiau kalbiškai eiti. Apie literat rines sroves ia n ra ko kalb ti, bet labai daug medžia-
gos kalbos istorijai. Tam, žinoma, reik s šiek tiek ištrauk paskaityti, jas paaiškinti. Negana, pvz., pasakyti: „Daukšos kalba labai senoviška, daug ret žodži , tod l Daukša kalbinink labai branginamas“. ia Mažvydas su savo pan ir žadeis rodo, kad seniau vietoje o tur jome ilg a. Gana paskaityti jo „T ve m s“, ir rasime kaltiemus, dangusu, o vietoje duok, atleisk v l duod, atleid, kuriems kit rašytoj raštuose atliepia dar senesni duodi, atleidi. Su dabartin mis atematini veiksmazodži liekanomis sniegti, eime gal sime palyginti senov je dar gausius duost(i), duome. Susid r su ta žv ris ir tos žmones, negalime praleisti progos nepakalb j ir apie gramatin bei prigimtin gimin apskritai. Ir žodyne senuosiuose raštuose pasteb sime domi skirtum . Iš Daukšos sakinio: „Kur vienok žiba ypa iai anos keturios didžiausios gamtos: meil , kantrumas, paklusnumas ir nužeminimas šventas“ matyti, kad jam gamta — doryb . Ryškus ir kai kuri žodži reikšm s blog jimas: Dievo nasrai, ysta merga Marija. ia pat pravartu ir pla iau reikšm s moksl (semantik) žvilgterti. Žodži reikšm kinta su gyvenimo, kult ros kilimu bei pažanga. Žodis su daiktu gimsta ir miršta. Rašomoji ž sine plunksna pasidar plienin , žibin ius ir geinys (prie bi i lipti) jau mir , bet ir kultuvo su spragilu dienos suskaitytos. Iš kitos pus s v l atgyja pamiršta tauta, nuod m , o siela reikšm pakei ia. Žmon s vis pirma ugnin vežim , dvirat pamoto, bet tuojau juos išstumia automobilis su motociklu.

Tarmi mokslas gimnazijoje iki šiol b davo nuo viso kalbos mokymo labai atsij s, teoriškas. Niekas n negin ys, kad mokykla turi duoti aišk Lietuvos tarmin vaizd . Bet iš kitos pus s tarmi mokslas mokykloje tur t virsti savotišku kalbos anatomikum. Provincijos mokyklose klas s daugum paprastai sudaro vietos kilimo mokiniai. Taigi ypatingas d mesys kreiptinas vietos tarm ir jos santyk su bendrine kalba. Tik tuo

b du išugdomas gyvas ir aštrus kalbos jausmas, pratinama kalb steb ti. Lituanistas universitete yra teoriškai tarm ms pasiruoš s. Tod l, kiek pa- dirb jus, nebus jam sunku ir bet kurioje m s tarm je susivokti. Be to, daugiausia patys mokiniai kinkytini darb , pvz., jie tarmini tekst gal s parinkti. Didesni j miest mokyklose, žinoma, d l klas s betarmiškumo, daug ko teks atsisakyti. Tenkindamiesi vien tarmi teorija, ia betgi tur - sime miesto žargonu blogybes daugiau liesti.

Kalbos mokslo pagrind , kaip atskiro kurso, naujojoje prog- ramoje neb ra. Bet d lto jo dalyk randame paskirai visose klas se. Su- sidaryti supratimui apie kalbos giminyst s santykius traukta trumpos ži- nios apie indoeuropie i kalbas ir latvi kalbos elementai. ia kiekvienam inteligentui privalu aiškiau nusimanyti. Ypa iai užsienie iai tuojau klau- sin ja, su kuo lietuvi kalba giminait . Pats žinau, kad m s studentai užsieniuose vieni sen j pasak apie sanskrit pasekdavo, kiti v l lietuviu, kalb iš lotyn kalbos išversdavo arba su slavais sujungdavo.

SVETIMOSIOS KALBOS

ia kalbotyrim mis priemon mis naudotis daug sunkiau. Mat, moko- moji medžiaga mokiniui svetima. Jai paryškinti vienur kitur galima pasi- remti gimt ja kalba. Kadangi Europos kalbose daug bendrybi , tod l vie- nos kurios mokant nesunku rasti ir iš kitos atitinkam paraleli . Žodyne pagaliau padeda ir m s pa i kalbos svetimyb s. — ia vietos teturiu tik kelioms bendrojo pob džio pastaboms.

Lotyn kalbos mokyme vis pirma reformos reikalingas tari- mas. Klasin je kalboje c ir t visur perd m tarta kaip m s k ir t. Taip pat ae ir oe buvo dvibalsiai. Plg. vok. Kaiser, paskolint iš lotyn Caesar, kur ir graikai raš Kaiser. Tiek pat s ir tarp balsi tarta kaip m s s, o ne kaiz z. O v l ll b ta kieto ir minkšto, taip pat kaip ir m s kalboje; tik ll tarta visuomet minkštai. Ir kam iš tikr j narinti liežuv , reikalauti vokiško pranc žiško l, jei patys lotynai, pvz., labor tar su tokiu pat l, kaip m s labas. Ir žodži mokymas susietinas su dabar vartojamais vad. tarptautiniais žodžiais, pvz., aktas, aktyvus, racija, racionalus, kantata, abstrakcija, inteligentas... Verta mokinius paakinti, kad lotyn rašyba fone- tin : iungo, iunzi, iunctum; scribo, scripsi, scriptum... O linksniavime v l daug panašybi su lietuvi kalba. Juk ir išimt pater familias daug grei iau simins pasakius, kad ia senov išlaikyta, sugretinus su m s kilmininko gal ne -os. Paaiškintas rotacizmas (mos : moris, spes ; spero...) pa- d s tik s moningiau lotyn kalbos reiškinius suprasti, palengvins kalim .

Nauj j kalb mokymo tikslas, jei n ra, tai turi b ti: išmokyti t kalb gyvenimo praktikai. ia m s mokyklose dar per daug plikos teorijos. Kalbotyrin mis priemon mis ia galime naudotis: 1) mokiniui sudominti, 2) mokymuisi palengvinti ir 3) kult riniams skirtumams iškelti. Pvz., pranc z le loup, la table mokamai susi j su lotyn ilium lupum, illam tobulam, žymiai praple iame kalbos akirat ir pa ios lyties supratim . Gimtoji kalba ir kult ra visuomet turi eiti mastu svetimosioms. Mes, pvz., mokykloje išmokstame: déjeuner = pusry iai, dîner = piet s, souper — vakarien . Bet nuvažiav Pranc zij nustembame, kad tie pusry iai sutampa su m s pietumis, piet s — su vakariene, o vakarien (23-24, net iki 2 val.) v l prilgsta lin myn s naktipie iams. M s pusry iai pranc - zams yra petit déjeuner. Vokie i kalbos pamokose išmok s Strumpf = kojini v l kitas išraus, kad pardav ja šyptel jusi paduos moteriškas kojines. Juk vargu kas gimnazijoje sužino, kad vyriškos kojini s vokie i vadinamos — Socken.

Svetimajai tar iai mokyti ypa iai svarbu fonetinis mokytojo pasiruošimas. Jei šis sugeb t paaiškinti, kad ü, ö yra y, su u ir o tarti apskritai su iaupomis l pomis, tai m s abiturientai nesakyt ti r, liov vietoje Tür, Löwe. Tilž s gimnazijoje vokie iai mokiniai tuojau pažindav lietuvius iš Hasdrubalo lietuviško tarimo — Hazdrubal. O v l žemaitiškuoju valties tarimu galime pasinaudoti vokie i l išmokti, o zanavyk bei kaps e garsuose randame atitikmen vairiems tos grup s pranc z ir angl garsams.

Tiek šiuo kartu pastab . Nors jos tik apmatin s, bet viliam s, kad bent paskatins kolegas mokytojus šiuo klausimu susidom ti.

LITERAT RA

- Hermann, E., Die Sprachwissenschaft in der Schule. Göttingen 1923. — Pagrindinis veikalas, su gausiais literat ros nurodymais.
- Hoffmann, F., Der lateinische Unterricht auf sprachwissenschaftlicher Grundlage. Leipzig 1921.
- Sommer F., Vergleichende Syntax der Schulsprachen (Deutsch, Englisch, Französisch, Griechisch, Lateinisch). Leipzig 1931. — Labai geras, tik d l konspektiškumo sunkokas.
- Rheinfelder H., Vergleichende Sprachbetrachtung im neusprachlichen Unterricht. München 1926.
- Wähmer R., Spracherlernung und Sprachwissenschaft. Leipzig 1914.